

Mindez a szöveggondozás és a kiadói-nyomdai munka humanista jellegű pontosságára vall, és azt gondolhatnánk, hogy e megjegyzések teljességgel kizárják a szubjektív érzelmeket, az egyéni állásfoglalás kifejezését. Valóban, Heltai a latin Bonfini-kiadás katolikus vonatkozású történeteit is változatlanul átvette. De emellett módot talált arra is, hogy reformációs elveinek, főleg Róma-ellenes érzületének jelét adja: a pápára és a bíborosokra vonatkozó, a római kuriában használt hagyományos jelzőket, megszólításokat, a nyomtatásban fordítva, „fejfelé” szedette. Ezt már a jeles történetíró, a budapesti Egyetemi Könyvtár első öre, Pray György is észrevette és megjegyezte: „Quam scurrilis in Romanos pontifices fuerit, ipse hic liber non uno loco docet. Sicubi enim de iis narratio occurrit, fere inversis litteris contra omnem typi rationem utitur.” (Index rariorum librorum Bibliothecae Universitatis Regiae Budensis. Pars I. Budae 1780, 484. pag.) E szokatlan fogás első pillantásra véletlennek látszik, de a *Historia*-t végiglapozva kitűnik, hogy a „sajtóhiba” kivétel nélkül valamennyi hasonló helyen megismétlődik. A „tótágast” szedett szövegrészek a következők: *Pontifex Maximus, sacrosanctumque collegium ex caepit* (fol G 1°), *Patribusque apostolicis Sacrosanti Collegii decreto factum* (fol G 1°), *verus Romane ecclesie pastor fideliumque pater* (fol H 1°), *Quid Christi vicarius: Quid Apostolicus ordo* (fol H 4°), *sacrosanti Patres* (fol H 6°), *a Paulo pontifice, ob improbe opinionis pertinaciam, Regia potestate abdicatum esse nouerat* (fol H 6°). Végül még Janus Pannoniusnak Mátyás király nevében Antonius Constantius olasz költőhöz írt versében is megfordította a következő két sort:

*Est pater ille Pius, rerum cui summa potestas,
Pontificum princeps, vrbis et orbis apex* (fol. X 3°).

E szokatlan „sajtóhiba” nyomán felmerülhet a kérdés, hogy Heltai Gáspárt Bonfini-kiadásában vagy akár annak magyar átdolgozásában mi tartotta vissza katolikus-ellenes érzületének határozottabb kinyilvánításától.

Holl Béla

Eötvös József kultúrtörténeti szintézisének terve

Eötvös József dédelgetett terve, amivel már fiatal korában is foglalkozott, s amiről soha nem mondott le, egy nagy kultúrtörténeti szintézis megalkotása volt. Több mint harminc éven át gyűjtötte hozzá az anyagot, a könyveket, és még halála előtt pár hónappal is a megvalósítás lehetőségeit forgatta fejében.

Trefort Ágoston szerint Eötvös már 1837-ben — amikor visszatért nyugat-európai útjáról — elhatározta, hogy megírja a keresztény civilizáció történetét.¹ Olvasmányait, könyvvásárlásait ezután úgy irányította, hogy minél mélyebb és szélesebb körű kutatásokat végezhesen, ismereteket szerezhesen e témakörben. 1841-ben írásba foglalta szándékát, mintegy köteletséggel emelve ezzel annak végrehajtását. Közös barátjuk, gróf Serényi László előtt Treforttal együtt szerződésben kötelezték magukat egy-egy önálló tudományos munka megírására. A június 4-én kelt okiratban Trefort a Magyarok történetei című munka elkészítésére vállalt kötelezettséget, Eötvös pedig az alábbiakat írta: „Én alólírt ezennel becületemre ígérem, hogy ha Isten éltben tart, 1865 új esztendeje a keresztény eszméknek történetét kiadandom. Isten engem úgy segéljen”.² Az ígéretet egyikük sem tudta teljesíteni, de azért Eötvös bizonyos fokig eleget tett annak. Az Uralkodó Eszmékbe ugyanis beolvastotta a kultúrtörténeti szintéziséhez az 1840-es években összegyűjtött anyag egy részét. Trefort erről is beszámolt.³ Az Uralkodó Eszmék azonban nem az a mű volt, amit Eötvös a 40-es években tervezett. Ezért nem mondott le a civilizáció fejlődéstörténetének megírásáról.

Az 1850-es évek végén ismét behatódóan foglalkozott a témával. 1859. december 28-án Kemény Zsigmond ezt írta barátjáról Falk Miksának: „Eötvös, ki mint tudjuk, a polgárosodás történetéről egy nagy munkát ír...”⁴ Kemény információjának helyességét mindennél ékebben bizonyítja Eötvös vázlata, amely éppen 1859 nyarán keletkezett, s jelenleg az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött kéziratos töredékei között található:

¹ TREFORT ÁGOSTON: B. Eötvös József „A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra” című munkájáról. Bp. 1883. 4–5.

² A pecséttel hitelesített okmány másolatát közli SZALAY IMRE: Visszaemlékezések Trefort Ágostonra. Bp. 1909. 22. — Serényi László gróf (1815–1893) földbirtokos, mezőgazdasági író, Eötvösök ifjúkori barátja.

³ TREFORT: l. m. 5.: „A francia forradalom történetének tervezete, a keresztény civilisatio történetéhez tett tanulmányok szültek meg az »uralkodó eszmék«-t. Kétkedvén, vajjon egészsége, ereje s egyéb viszonyok fogják-e valaha engedni, hogy ő a tervezett nagy munkát a keresztény civilisatoról construálhassa és megírhasa — ezen kétség hatása alatt írta munkáját a XIX. század uralkodó eszméiről, és abban sok anyagot dolgozott fel, mi a nagy munka számára volt szánva.”

⁴ Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél elkobzott levelezése. Bp. 1925. 498.

„Planum Opera
Sch. Julius 2-án 859

Az első részben a civilizáció kifejlődése
Augustusig fog röviden előadni.
A másodikban A civilizáció kifejlődése Augus-
tustól mostanig.

* (Itt a Római Catholicus egyház története képezi a középpontot, miután az ő- azaz Római 's a keresztény eszmék vegyülését 's egymásra való hatását itt látjuk leg- tisztábban. A Reformatio tulajdonképp nem más mint egy egyszerű reactio mind az ellen, mi az ő világ eszméiből és szertartásai- ból a pápaság által a kereszténységbe beho- zatott.)

A harmadikban ki fog mutatni: azon törvé-
nyek szerint melyeket a történetből abst-
raháltunk mit kell tennünk.
Az első 's második rész történelmi
A harmadik inkább philosophicus.”⁵

A nagy tervet ekkor sem tudta megvalósítani, feltehetően a politikai helyzet változása miatt.

Történelmi érdeklődése ezután sem csökkent, a kultúrtörténeti szintézis gondolata sem hagyta nyugodni. 1864 októberében például így vallott naplójának: „Érdekes feladásnak tartom, ha valaki civilisatiónk történetét komoly tanulmányok tárgyává választaná. Eddig történetírónk e tárgyra nézve úgy szólván nem tettek semmit...”⁶ Ő maga vállalkozott volna a tudomány e hiányának pótlására, de a sajátos történelmi helyzetben a politikus felül- kerekedett benne. Pedig már 1866 februárjában ezt írta Falk Miksának: „részemről semmi vágyam a kormányzás után, mert öregnek érzem magamat, s ha egyszer a kérdések, melyek szőnyegen vannak, eldőlték, tudományos otiumba akarok vonulni”.⁷ Ez a vágy azonban sohasem teljesült. Második minisztersége idején a tornyosuló nehézségek miatt egyre inkább óhajtott a tudományos munkához való visszavonulást, de viszonylag korai halála ezt meg- akadályozta. A visszavonulásnak a kultúrtörténeti szintézis megalkotása lett volna a célja. Erről Halász Imrénének nyilatkozott, 1870 augusztusában, tehát fél évvel halála előtt. „... arról is említést tett” — írja Halász — „hogy egy nagy kultúr-filozófiai munkát tervez, sajnos, hogy a miniszteri teendők és gondok nem engednek neki időt a munka megírására. De ha majd a miniszterségtől visszavonul, erejét egészen ennek fogja szentelni. Úgy látszik, szellemi ér- tékek termelésében gazdag életének mintegy megkoronázását látta volna egy ilyen, mély gondolkodásnak eredményeit összefoglaló munkában”.⁸

Bényei Miklós

Megjegyzések Mellius és az erdélyi antitrinitáriusok közötti küzdelem történetének néhány kérdéséhez

Kathona Géza választát a *Studia et Acta Ecclesiastica* első kötetéről szóló bírálatomnak azokra a bekezdéseire, amelyek az ő ott megjelent tanulmányával foglalkoznak, tulajdonképpen örömmel üdvözölöm. Két, megítélésem szerint elég fontos kérdésben a korábbinál részle- tesebben, pontosabban fejti ki véleményét, s ezt a tudomány számára nyereségnek tartom akkor is, ha engem személy szerint feltevésői helyes voltáról a válaszban olvasható részlete- sebb indokolásuk sem győzött meg. Írására csupán azért szeretnék néhány megjegyzést tenni, hogy korrigáljam egy-két bírálatomat érintő félreértését.

Nem állítottam azt, hogy Dávid és Blandrata örökérvényűnek tekintette az 1566-os gyula- fehérvári és marosvásárhelyi megállapodásokat. Bírálatomban szövegszerűen a következőket írtam:

⁵ Uralkodó Eszmék (és egyéb) német és magyar fogalmazvány-töredékek, jegyzetek. OSZK Kézirat- tára. Fol. Hung. 1521. 94. lev. — Az aláhúzások az eredetiben is benne vannak.

⁶ E. J.: Naplójegyzetek — Gondolatok. 1864 — 1868. Bp. 1941. 71. — A feljegyzés 1864. október 11-én kelet.

⁷ Levele Falk Miksához, 1866. február 5. = E. J.: Levelek. Életrajz. Bp. 1903. 155.

⁸ HALÁSZ IMRE: Egy letűnt nemzedék. Bp. 1911. 106. — Ugyanerről ír a 324. oldalon is.